
WSTĘP

Wielowiekowa obecność polska na byłych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów stanowi istotny czynnik białoruskiej historii. Bliskie sąsiedztwo Białorusinów i Polaków uwarunkowało splecenie się historycznych losów dwóch narodów i ich wzajemne wpływy¹. Walka o polskość dla Polaków w latach 1831-1917 i białoruskość dla Białorusinów w latach 1864-1917 dotąd się nie skończyła. W zmiennych warunkach politycznych kontynuowana jest ona już od stu lat. Rolę rusyifikatorów tych ziem od Rosji carskiej przejęła Rosja Radziecka, następnie Związek Radziecki, a obecnie rządzący pod protektorem Moskwy reżim Aleksandra Łukaszenki.

Polityka Imperium Rosyjskiego w stosunku do Polaków była konstruowana w taki sposób, by początkowo w istotnym stopniu ograniczać (po 1831 roku), a następnie (po 1864 roku) całkowicie eliminować ich obecność w życiu społeczno-politycznym, kulturalnym i gospodarczym². Surowa i bezkompromisowa polityka władz carskich na ziemiach białoruskich stosowana była aż do końca 1904 roku. Na początku 1905 roku

-
- 1 Więcej na ten temat: R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864-1904. Działalność społeczno-gospodarcza*, Warszawa 2001; J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988; J. Jurkiewicz, *Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych*, „Acta Baltico-Slavica”, 1994, t. 22; R. Miłkys, *Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w.*, [w:] „Biuletyn Historii Pogranicza”, 2000, nr 1; A. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г.*, wyd. 2, дапрацавав., Санкт-Пецярбург 2004; idem, „Краёвая ідэя” ў беларускай гісторыі, Мінск 2017; L. Zasztowt, *Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX-XX wieku. W kręgu edukacji i polityki*, Warszawa 2007.
 - 2 Podstawowym celem tej polityki było „definitywne zniszczenie polskości na Litwie i Białorusi”, a głównym marzeniem generała-gubernatora Konstantego von Kaufmana, który język polski uważał za psi, było przekształcenie Grodna w Tambów. A. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй*, s. 64, 100.

pojawiły się pierwsze oznaki liberalizacji polityki antypolskiej w sferze religijnej i językowej³. We wrześniu 1905 roku ukazał się pierwszy numer „Kuriera Litewskiego” w języku polskim⁴. W latach 1906–1913 Polacy reprezentowani byli w Dumie Państwowej i Radzie Państwa, gdzie zupełnie otwarcie mogli mówić o swoich problemach i bronić swoich praw, nie obawiając się konsekwencji⁵.

Odrodzenie ruchu polskiego związane było przeważnie z działalnością elit społecznych miejscowych Polaków. Do początku XX wieku niższe warstwy społeczne prawie nie przejawiały aktywności społeczno-politycznej⁶.

Pierwsza wojna światowa dopomogła w przekształceniu „sprawy polskiej” w aktualny problem polityki ogółouropejskiej⁷. W latach 1914–1918 zaktywizował się polski ruch narodowy⁸. Polskie Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne na początku wojny liczyło na zwycięstwo Ro-

3 Niemniej jednak lokalni urzędnicy carscy aż do rewolucji lutowej w 1917 r. robili wszystko co możliwe, aby przeszkodzić w nauczaniu języka polskiego w szkołach, w otwieraniu szkół polskich na wschodniej Białorusi oraz w nauczaniu religii w języku polskim. Rzeczywisty przełom w sprawie otwierania szkół polskich nastąpił po rewolucji lutowej. W roku szkolnym 1917/1918 tylko w jednej guberni mińskiej otwarto 243 szkoły polskie, w tym dwie średnie – w Kojdanowie i Nieświeżu. Więcej na ten temat: D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918*, Lublin 2007, s. 29–47.

4 Więcej na ten temat: D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999, s. 3–141.

5 Więcej na ten temat: R. Jurkowski, *Sukcesy i porażki. Ziemiaństwo polskie Ziemi Zabrzanych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913*, Olsztyn 2009.

6 Wyjątkiem było tylko wyraźne niezadowolenie z polityki ucisku Kościoła katolickiego. Sytuacja zaczęła się zmieniać w okresie rewolucji lat 1905–1907. Mianowicie wtedy miały miejsce pierwsze masowe wystąpienia dołów społecznych Polaków litewskich i białoruskich, wywołane niezadowoleniem z sytuacji w życiu kulturalnym i religijnym polskiej społeczności. A. Смалянчук, *Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг.*, Гародня 2000.

7 Więcej na ten temat: J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983.

8 Pierwsza wojna światowa z punktu widzenia białoruskich interesów politycznych i narodowych, jak uważa profesor Eugeniusz Mironowicz z Uniwersytetu w Białymstoku, wybuchła zbyt wcześnie; zastała ona białoruskie elity polityczne bez wyraźnej koncepcji działań w wypadku naruszenia istniejącego układu geopolitycznego, społeczeństwo zaś na etapie wchodzenia na drogę procesów narodotwórczych. O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Białystok b.r.w., s. 127; D. Michaluk, *Białoruska idea narodowa. Od federalizmu do państwa narodowego*, [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017, s. 53–65.

sji, która – według Romana Dmowskiego – powinna była doprowadzić do zjednoczenia wszystkich trzech części Polski etnicznej. Jednak większość Polaków litewskich zajmowała wyraźne stanowisko antyrosyjskie i dążyła do autonomii „Litwy historycznej” albo do jej niezależności w sojuszu z Polską⁹.

Jesienią 1915 roku znaczna część ziem białoruskich i litewskich znalazła się pod władzą niemieckiej administracji okupacyjnej. W tym czasie Wilno przestało być jedynym ośrodkiem ruchu polskiego. Na wschód od linii frontu rolę takiego ośrodka zaczął odgrywać Mińsk, do którego masowo napływali uciekinierzy z Królestwa Polskiego. Jednak władze rosyjskie nadal ograniczały działalność organizacji polskich – nie tylko polityczną, ale również kulturalną¹⁰.

Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja na obszarach okupowanych przez wojska niemieckie. W końcu 1915 i na początku 1916 roku życie narodowo-kulturalne Polaków litewskich i białoruskich znacznie się zaktywizowało. Został tu stworzony system edukacji polskiej¹¹. Do tego polska działalność kulturalno-oświatowa bezpośrednio godziła w interesy ruchu białoruskiego i litewskiego, które również rozwinęły swoją działalność kulturalno-oświatową¹². Koncepcje zwolenników porozumienia między

9 Więcej na ten temat: R. Dmowski, *Polityka Polska i odbudowanie państwa*, Warszawa 1988, t. 1, 2.

10 D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem*, s. 13–112; D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, s. 3–141.

11 A. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864–1917 гг.*, Горадня 2001, s. 366; idem, „Краёвая ідэя” ў беларускай гісторыі, s. 55. Więcej na temat okupacji niemieckiej: S. Glaser, *Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915–1918. Stosunki prawne*, Lwów 1929.

12 R. Miknys, *Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, [w:] „Biuletyn Historii Pogranicza”, Białystok 2000, nr 1, s. 21–30; D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, s. 3–141; J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983; A. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй*, s. 331–360; W. Sukiennicki, *East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence*, red. M. Siekierski, t. 1, New York 1984.

narodami wśród miejscowych Polaków, Białorusinów i Litwinów w tym czasie zaczęły tracić na znaczeniu¹³.

W latach 1915–1916 rozpoczął się nowy etap ewolucji „sprawy polskiej” w historii białoruskiej. Wydarzenia wojenno-polityczne w regionie w latach 1915–1917 przyczyniły się do jej przeorientowania. W miejscowym polskim ruchu na pierwszy plan właściwie wysunęła się polska idea narodowa, nierozzerwalnie związana z odrodzeniem państwowości polskiej¹⁴.

Problem białoruski na arenie międzynarodowej po raz pierwszy został podniesiony w kwietniu 1916 roku w Sztokholmie na konferencji narodów Rosji. Uczestniczący w konferencji Iwan Łuckiewicz i Wacław Łastowski przedstawili postulat autonomii politycznej i kulturalnej dla Białorusi w obrębie państwowości rosyjskiej¹⁵.

Walka o niepodległe państwo białoruskie rozciągnęła się w czasie, była pełna sprzeczności¹⁶ i formalnie zakończyła się 25 marca 1918 roku proklamowaniem przez Radę Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL) niezależności Białorusi. W skład państwa białoruskiego powinna była wejść Mohylewsczyzna, białoruska część Mińszczyzny, Grodzieńszczyzna (z Białymstokiem), Witebszczyzna, białoruska część Wileńszczyzny, Smoleńszczyzna i Czernihowszczyzna, a także zamieszkałe przez Białorusinów przygraniczne terytoria sąsiednich guberni.

13 Dominująca tendencją w stosunkach między narodami stała się obrona wyłącznie własnych interesów narodowych. Podejmowana przez krajowców próba osiągnięcia porozumienia polsko-białorusko-litewsko-żydowskiego w ramach Rady Tymczasowej Konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego skończyła się niepowodzeniem. O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*, s. 130; A. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй*, s. 329–330; M. J. Karp, *W poszukiwaniu współpracy między narodami byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego podczas I wojny światowej*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundation of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe. International Conference Rome, 28 April – 6 May 1990*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1994; A. Станкевіч, *Да гісторыі беларускага налітычнага вызвалення*, Вільня 1934, s. 83.

14 Więcej na ten temat: D. Tarasiuk, *Kwestia białoruska w poglądach mińskich Polaków (1917–1918)*, [w:] *Нацыянальнае пытанне. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў „Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”*, Мінск 2001, s. 186–193; ibidem, A. Смалянчук, *Палякі Мінішчыны і беларускі нацыянальны рух (1916–1918)*, s. 171–185.

15 O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*, s. 130.

16 D. Michałuk, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010; eadem, *Białoruska idea narodowa. Od federalizmu do państwa narodowego*, [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku*, s. 53–65; O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*, s. 127–137.

Trzecia Deklaracja (Hramota) Ustawodawcza o obwieszczeniu niezależności BRL nie została przyjęta jednogłośnie. Niektórzy członkowie Rady byli przeciwni zrywaniu stosunków z Rosją. Rada Polska Ziemi Mińskiej przychylnie odnosiła się do działań Rady BRL, a Deklarację Ustawodawczą powitała uwagą, że

Radę BRL czeka długa i ciężka droga do państwowości białoruskiej. Jednak pierwsze kroki świadczą, że wybrany przez większość Rady kierunek jest dobrze przemyślany i racjonalny pod względem politycznym¹⁷.

Białoruska Republika Ludowa, mimo starań jej działaczy politycznych, nie zdołała przekształcić się w państwo uznawane na arenie międzynarodowej. Niemniej jednak Białorusini pokazali swoim sąsiadom i światu, że ich ostatecznym celem jest budowa niezależnego, suwerennego państwa białoruskiego. Trzecia Deklaracja (Hramota) Ustawodawcza BRL zmusiła kierownictwo Rosji bolszewickiej do utworzenia 1 stycznia 1919 roku Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR)¹⁸.

Pierwsze starcia nacierającej Armii Czerwonej z polskimi oddziałami wojskowymi miały miejsce 1 stycznia 1919 roku w bojach o Wilno. Początek starć przez wielu historyków uważany jest za początek wojny polsko-sowieckiej¹⁹. Kształt wschodniej granicy Polski w tych warunkach zależał od korzystnego wyniku wojny z Rosją Radziecką²⁰.

17 Więcej na ten temat: D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2000; eadem, *Białoruska idea narodowa. Od federalizmu do państwa narodowego*, [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku*, s. 64–65; O. Łatyszczonok, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*, s. 137–138; A. Смелянчук, *Палякі Мінішчыны і беларускі нацыянальны рух (1916–1918)*, [w:] *Нацыянальнае пытанне. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў „Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”*, s. 183; ibidem, D. Tarasiuk, *Kwestia białoruska w poglądach mińskich Polaków (1917–1918)*, s. 192–193.

18 Więcej w tej kwestii oraz na temat uszczuplenia terytorium BSRR, w którego wyniku do RFRRR odeszły ziemie guberni smoleńskiej, witebskiej i mohylewskiej, i przekształcenia BSRR w Radziecką Socjalistyczną Republikę Litwy i Białorusi (w której kierownictwie nie było ani jednego Białorusina) pod przewodem bolszewików zob.: O. Łatyszczonok, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*, s. 137–141; O. Łatyszczonok, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995.

19 A. Nowak, *Ojczyzna ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919–1920*, Kraków 2010, s. 25, 140; idem, *Strachy i Lachy. Przemiany polskiej pamięci 1982–2012*, Kraków 2012, s. 218–223.

20 A. Czubiński, *Problem obszaru i granic odrodzonego państwa polskiego w latach 1918–1922*, [w:] *Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918–1990)*, red. A. Czubiński, Poznań 1992, s. 51–61.

Ciężka sytuacja gospodarcza i militarna Rosji Radzieckiej i Polski doprowadziła do podpisania 18 marca 1921 roku w Rydze traktatu pokojowego między Polską z jednej strony a RFSSR (w tym również w imieniu BSRR) i USRR z drugiej²¹. Traktat ryski zakończył wojnę polsko-sowiecką z lat 1919–1921. Po ratyfikacji traktatu układające się strony w art. 24 zobowiązane zostały do niezwłocznego nawiązania stosunków dyplomatycznych²². Traktat pokojowy wyznaczył granicę pomiędzy Polską z jednej strony a Rosją, Białorusią i Ukrainą z drugiej. Do Polski przyłączono terytoria Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy²³. Ryski traktat pokojowy w trybie prawnym ustanowił pokój w tej części kontynentu europejskiego, w której nie był on wprowadzony postanowieniami traktatu wersalskiego

-
- 21 Więcej na ten temat zob.: W. Materski, *Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 98–116; idem, *Traktat ryski – potencjalna baza regionalnego systemu bezpieczeństwa*, [w:] *Да 90-годдзя прыняцця Рызскага дагавору 1921 г. Матэрыялы з гісторыі польска-беларускіх узаемаадносін у XX ст. Зборнік навуковых прац III Міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі*. Мінск, 9–10 чэрвеня 2011 г., Мінск 2012, s. 12–21; ibidem, W. Rezmer, *Traktat ryski w kontekście konfliktu polsko-rosyjskiego 1919–1920*, s. 36–45; ibidem, A. Чернякевич, *Оккупация или освобождение: установление польской власти на северо-восточных землях бывшей Речи Посполитой 1919–1920 гг.*, s. 129–150.
- 22 Российский государственный архив социально-политической истории / Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (dalej: RPAHSP), фонд (f.) 82, opis (op.) 2, dzieło (d.) 1285, karta (k.) 1–8: Notatki, informacje, materiały Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych dotyczące Polski. Rozpoczęto 1922 – zakończono 1942; *Мирный договор между Россией Украиной, с одной стороны, и Польшей – с другой*, [w:] *Документы внешней политики СССР*, т. III, Москва 1957, s. 642.
- 23 Obie układające się strony gwarantowały pełne poszanowanie suwerenności państwowej i wstrzymanie się od wszelkiego mieszania się w wewnętrzne sprawy sygnatariuszy traktatu. Potwierdzono gotowość realizacji podpisanego 24 lutego 1921 r. w Rydze porozumienia o repatriacji, gwarantowano obywatelom strony przeciwnej pełną amnestię za wszystkie przestępstwa i wykroczenia polityczne. Pod pojęciem przestępstw i wykroczeń politycznych rozumiano działania skierowane przeciwko ustrojowi i bezpieczeństwu państwa oraz wszelkie poczynania na rzecz drugiej strony. Strona sowiecka zgodziła się wypłacić Polsce w ciągu roku 30 mln złotych rubli za wkład Polski w rozwój gospodarczy Imperium Rosyjskiego. Więcej na ten temat oraz dokładny przebieg granicy zob.: *Статья 2 Мирного договора*, [w:] *Документы внешней политики СССР*, т. III, Москва 1957, s. 619–623, Приложение № 1 к Мирному Договору, s. 642; *Документы внешней политики СССР*, т. III, s. 623, 628–629; J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław 1998, s. 42; RPAHSP, f. 82, op. 2, d. 1285, k. 3–8: Majątkowe i finansowe zobowiązania Rosji, Ukrainy i Białorusi wynikające z Ryskiego Traktatu Pokojowego.

oraz był kompromisem, pozwalającym wojującym stronom na zajęcie się rozwiązywaniem swoich problemów wewnętrznych²⁴.

Początkowo Białoruś Radziecka miała powierzchnię 59,6 tys. km² i składała się z sześciu rejonów, zamieszkałych przez 1,6 mln osób. Po powiększeniu obszaru republiki w 1924 i 1926 roku (dołączono wtedy 15 rejonów RFSRR i dwa rejony USRR) jej terytorium wzrosło do 1245 tys. km², a liczba ludności – prawie do 5 mln osób²⁵.

Umowa o repatriacji dała białoruskim Polakom możliwość wyjazdu z BSRR do swojej etnicznej ojczyzny – do Polski. Jednak z różnych przyczyn nie wszyscy mogli skorzystać z tej możliwości. Część białoruskich Polaków, ratując się przed następstwami rewolucji bolszewickiej i prześladowaniami za udział w wojnie polsko-sowieckiej, wyjechała do Polski jeszcze przed zawarciem umowy o repatriacji²⁶. Pierwszy (po zakończeniu repatriacji w 1924 roku) spis ludności przeprowadzony w ZSRR w grudniu 1926 roku pokazał, że na terytorium BSRR zostało 97,5 tys. Polaków²⁷. Różnie ułożyły się ich losy w BSRR w latach 1921–1939. Polska ludność na Białorusi została pozbawiona polskiej arystokracji, właścicieli ziemskich, byłych carskich urzędników państwowych, wojskowych, twórczej i naukowej inteligencji, duchowieństwa, inżynierów i innych oświeconych grup społecznych. Pozostali więc chłopci i robotnicy, których poddano przymusowej sowietyzacji. W rezultacie powinien być wykształcić się nowy typ Polaka, który za ojczyznę uważałby nie Polskę, lecz ZSRR, gotowego do propagowania (w tym na drodze zbrojnej) ideałów komunistycznych. Gdy eksperyment polski nie przyniósł oczekiwanych rezultatów, podjęto decyzję o wyniszczeniu najbardziej świadomej części ludności polskiej na Białorusi, szczególnie w Polskim Rejonie Narodowym im.

24 P. Łossowski, *Kształtowanie się państwa polskiego i walka o jego granice (listopad 1918 – czerwiec 1921)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, red. P. Łossowski, t. 4: 1918–1939, Warszawa 1995, s. 172.

25 E. Mironowicz, *Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2004, nr 22, s. 42.

26 Więcej na ten temat zob.: W. Materski, *Na widenie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, s. 130–136; M. Korzeniowski, *Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001, s. 361–380; W. Najdus, *Lewica polska w Kraju Rad 1918–1920*, Warszawa 1971, s. 414.

27 E. Kołodziej, *Dzieje Polonii w zarysie. 1918–1939*, Warszawa 1991, s. 75; *Всесоюзная перепись населения 1926 года*, Москва 1928, t. 10: *Белорусская Советская Социалистическая Республика: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность*, s. 9, 10, 12.

Feliksa Dzierżyńskiego, polskich radach narodowych i innych polskich instytucjach administracyjnych.

Według oficjalnych danych w BSRR w latach 1937–1938 rozstrzelano 9196 Polaków i 10 120 Białorusinów²⁸. Białoruscy i zagraniczni badacze podają różne liczby rozstrzelanych w tym okresie²⁹.

Polscy badacze Andrzej Nowak i Mikołaj Iwanow liczbę rozstrzelanych Polaków w całym ZSRR szacują na 200 tysięcy³⁰. Znany białoruski polityk i archeolog Zianon Paźniak (odkrywca miejsca spoczynku ofiar terroru stalinowskiego w uroczysku Kuropaty pod Mińskiem) doszedł do wniosku, że w latach 1937–1940 tylko w BSRR rozstrzelano prawie 250 tys. osób³¹. Najnowsze dane (według białoruskiego historyka Ihara Kuzniacowa) wskazują, że w BSRR w okresie od przewrotu bolszewickiego w 1917 roku do śmierci Stalina w 1953 roku mogło zostać rozstrzelanych blisko 370 tys. osób³². Biorąc pod uwagę fakt, iż Polacy podczas masowych represji w BSRR częściej stawali się ich ofiarami³³ niż przedstawiciele innych narodów, to przypuszczenie, że w BSRR w okresie wielkiego terroru zostało rozstrzelanych około 50 tys. Polaków wydaje się nie tylko

28 В. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.)*, диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук, Минск 2008, s. 102. Oficjalna statystyka znacznie zaniżała liczbę rozstrzelanych Polaków i Białorusinów. Materiały archiwalne były wytwarzane przez system represyjny i są skażone jego piętnem. Inaczej mówiąc, w zależności od koniunktury politycznej znaczna ilość dokumentów mogła zawierać świadomie zawyżane lub zaniżane dane statystyczne. Doświadczenie funkcjonowania ZSRR pokazało, że był to twór państwowy, w którym liczne elementy życia politycznego i państwowego, mające odzwierciedlenie w sprawozdaniach, na zapotrzebowanie władzy fałszowano. Nie można również wykluczać tego, że liczba rozstrzelanych Polaków przez władze białoruskie była zaniżona, aby w ten sposób ukryć ślady przestępczego, nieuzasadnionego łamania ówczesnego prawodawstwa.

29 Liczni badacze białoruscy, pracujący w państwowych placówkach edukacyjnych, ufają danym dostępnym w archiwach białoruskich i akceptowanym przez władze. Z kolei w rzetelność tych danych wątpią białoruscy niezależni badacze (niezwiązani z państwowymi placówkami oświatowymi) oraz polscy naukowcy.

30 A. Nowak, *Czas walki z Bogiem. Kościół na straży polskiej wolności*, Kraków 2011, s. 27; M. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014, s. 393.

31 O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*, s. 278–279.

32 *Гісторык Ігар Кузняцоў налічыў 124 месцы масавых расстрэлаў ахвяр савецкіх рэпрэсій у Беларусі, „Наша ніва”, 19.01.2017.*

33 Więcej na ten temat: *„Operacja polska” na Białorusi (1937–1938)* — 4 podrozdział I rozdziału niniejszej pracy.

wiarygodne, ale również dostatecznie uzasadnione³⁴. Biorąc pod uwagę rozstrzelanych, skazanych i wydalonych poza granice BSRR, liczba Polaków w republice ze 119,9 tys. osób w 1937 roku zmniejszyła się do 58,4 tys. w 1939 roku. Straty wyniosły więc 61,5 tys. osób.

W rezultacie masowych represji i terroru Stalin i jego protegowani w BSRR ostatecznie doprowadzili do depolonizacji wschodniej części Białorusi. W okresie dwudziestu lat władze radzieckie zrobiły to, czego nie mógł zrobić reżim carski w ciągu ponad 120-letniej walki z polskością.

Dzisiaj z perspektywy czasu można sobie wyobrazić, jaki los czekałby Zachodnią Białoruś, gdyby bolszewicy zwyciężyli w wojnie polsko-sowieckiej z lat 1919–1921.

Kolejny, nie mniej bezwzględny okres depolonizacji rozpoczął się 17 września 1939 roku, gdy ZSRR, wykonując sojusznicze zobowiązania wobec Niemiec hitlerowskich, napadł na Polskę i trwał do 22 czerwca 1941 roku. Lata 1939–1941 charakteryzowały się likwidacją polskich instytucji politycznych, gospodarczych i kulturalno-oświatowych, przekształceniem szkół polskich w szkoły z białoruskim lub rosyjskim językiem nauczania, masowymi egzekucjami polskich jeńców wojennych i młodzieży polskiej, stawiającej opór Armii Czerwonej. Najbardziej przygnębiające wrażenia na ludności Zachodniej Białorusi zrobiły zarządzone przez nową władzę deportacje Polaków, Białorusinów i Żydów do północnych i północno-wschodnich obwodów ZSRR. W rezultacie w latach 1940–1941 z Zachodniej Białorusi deportowano 120 tys. osób, w tym 90 tys. Polaków,

34 Ihar Kuzniacou w wystąpieniu w Radiu Svaboda 2 listopada 2012 r. oświadczył: „Oficjalna liczba, pojawiająca się w różnych sprawozdaniach i referatach, to 18 tysięcy osób represjonowanych podczas tej operacji. Liczba ta absolutnie nie odpowiada rzeczywistości, mimo że potwierdzona jest w dokumentach znajdujących w Archiwum Narodowym. Moje prognozy są następujące: na terytorium Białorusi w latach 1937–1938 rozstrzelano co najmniej 50 000 Polaków według rubryki «Polak»”, T. Gawin, *O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991*, Grodno – Białystok 2013, s. 113.

23 tys. Żydów oraz kilka tysięcy Białorusinów i Rosjan³⁵. Nowe światło na ten temat rzucają badania prof. Daniela Boćkowskiego z Uniwersytetu w Białymstoku, z których wynika, że w okresie od października 1939 roku do czerwca 1941 roku deportowano i przymusowo przesiedlono w głąb ZSRR i do wschodniej części BSRR około 150 tys. osób³⁶. Dodatkowe badania dokumentów wskazują, że deportowanych z zachodnich obwodów Białorusi mogło być co najmniej 170 tys. osób³⁷.

W ciągu dwóch lat władzy sowieckiej bolszewicy potrafili tak wrogo nastawić przeciwko sobie ludność Zachodniej Białorusi, że jej część 22 czerwca 1941 roku witała armię hitlerowską jako swych wyzwolicieli³⁸.

Różnie (po podpisaniu 30 lipca 1941 roku układu Sikorski-Majski) układała się współpraca polskiego rządu w Londynie z ZSRR w sprawie wspólnej walki z okupantami hitlerowskimi³⁹. Po zerwaniu stosunków dyplomatycznych z Polską w kwietniu 1943 roku Stalin ostatecznie zde-

35 Więcej na ten temat zob.: E. Mironowicz, *Historia państw świata w XX wieku. Białoruś*, s. 170; A. Хацкевич, *Узлы развязывает время*, „Неман”, 1994, nr 1, s. 137; A. Chackiewicz, *Aresztowania i deportacje społeczeństwa zachodnich obwodów Białorusi (1939–1941)*, [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 120–137; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997, s. 320–403; E. Kowalska, *Przeżyć aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998; *Wschodnie losy Polaków*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997; J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Londyn 1988; RPAHSP, f. 17, op. 122, d. 139, k. 201: Notatka inspektora KC WKP(b) z materiałami z kontroli KC KP(b) Białorusi, projekt postanowienia KC WKP(b) oraz sprawozdanie z pracy KC KP(b)B, 06.1946–01.1947; W. Materski, *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, s. 585.

36 D. Boćkowski, *Deportacje ludności z zachodnich obwodów Białoruskiej SRR w głąb ZSRR w latach 1939–1941*, [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku*, s. 275.

37 RPAHSP, f. 17, op. 122, d. 139, k. 201: Notatka inspektora KC WKP(b) z materiałami z kontroli KC KP(b) Białorusi, projekt postanowienia KC WKP(b) oraz sprawozdanie z pracy KC KP(b)B, 06.1946–01.1947.

38 Więcej na ten temat zob.: *Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі*, рэд. А. Смалянчук, Мінск 2015; Ю. Мацкевич, *От Вилни до Изара. Статьи и очерки (1945–1985)*, сост. М. Бонковский; перевела с польского Н. Горбаневская, London 1992, s. 49–54.

39 Więcej na ten temat zob.: W. Materski, *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, s. 670–684; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VII, dok. 232, s. 385; A. Paul, *Katyń. Stalinowska masakra i tryumf prawdy*, z ang. przeł. i oprac. Z. Kunert, Warszawa 2006, s. 225–238; *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, przedm. W. Andersa, wyd. 10, Londyn 1982, dok. 1, s. 85; W. Materski, *Polityka i jej skutki*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A. D. Rotfeld i A. Torkunow, Warszawa 2010, s. 363–379.

cydował się na współpracę z komunistami polskimi w ZSRR. Mianowicie przy ich pomocy zaplanował zainstalowanie w Polsce podporządkowanej sobie władzy komunistycznej⁴⁰.

W rezultacie podpisanych w Jałcie 4-11 lutego 1945 roku porozumień międzysojuszniczych Stalin rozwiązał wszystkie problemy związane ze sprawą polską. Moskwa zmusiła rząd warszawski do uznania linii Curzona za wschodnią granicę Polski, co zostało potwierdzone 16 kwietnia 1945 roku podpisaniem umowy o granicy polsko-radzieckiej⁴¹. Umowa weszła w życie 4 lutego 1946 roku po ratyfikacji i wymianie dokumentów pomiędzy obiema stronami. Według prawa międzynarodowego do tego dnia pomiędzy Polską i ZSRR istniała granica ustanowiona przez traktat ryski i wszystkie działania władzy radzieckiej w Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainie były nielegalne i niezgodne z prawem⁴².

Powojenne przesiedlenia (1944-1946), repatriacja (1955-1959) Polaków do Polski, pełna likwidacja w 1948 roku polskojęzycznej edukacji w BSRR, zniszczenie polskiego podziemia antysowieckiego i deportacja tzw. kułaków i byłych żołnierzy Armii Andersa do Kazachstanu i na Syberię w 1952 roku stworzyły realne warunki do ostatecznej sowietyzacji 539 tys. Polaków⁴³, którzy z różnych powodów nie wyjechali do Polski.

Jak już wspomniano białoruski badacz okresu represji politycznych Ihar Kuzniacou wyliczył, że w okresie represji porewolucyjnych (1917-1953) w wyniku działań reżimu leninowsko-stalinowskiego rozstrzelanych zostało 370 tys. osób – dziesięciokrotnie więcej niż podaje to oficjalna statystyka. Wśród rozstrzelanych – według obliczeń Kuzniacowa

40 W. Materski, *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, s. 685-708; idem, *Polityka i jej skutki. Początki tzw. lewicowej alternatywy w kwestii polskiej*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy*, s. 372-376; A. Czubiński, J. Topolski, *Historia Polski*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989, s. 523; J. Nowak, *Sprawa generała Berlinga*, „Kultura”, 5.03.1972.

41 J. Kukulka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, s. 60.

42 Ibidem. Por.: K. Karski, *Linia Curzona nadal dzieli*, „Rzeczpospolita”, 12.12.1995; *Wykładnia Trybunału Konstytucyjnego: Polska po wschodniej stronie linii Curzona*, „Rzeczpospolita”, 29.05.1996; J. Kranz, *Rekompensaty za sowieckie represje*, „Rzeczpospolita”, 8.07.1996; K. Kauba, *Historia i sprawiedliwość*, „Rzeczpospolita”, 4.09.1996; W. T. Kowalski, *Przełom 1944. Manifest (4)*, „Panorama”, 20.07.1984; E. J. Pałyga, *Dyplomacja Polski Ludowej 1944-1984*, Warszawa 1986, s. 167. Dwaj ostatni autorzy uważają, że ustanowienie wschodniej granicy odbyło się w sposób sprawiedliwy.

43 *Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 года. Национальный состав населения Республики Беларусь и распространения языков*, [w:] *Статистический сборник*, т. 1, Минск 2001, s. 16.

– 57% stanowili Białorusini, 25% – Polacy, 7% – Żydzi, resztę zaś Rosjanie i przedstawiciele innych narodowości. Z przytoczonych danych wynika, że w latach 1917–1953 na Białorusi sowiecki reżim komunistyczny zniszczył fizycznie 93 750 Polaków. Pod względem statusu społecznego byli to przeważnie (85%) chłopi i robotnicy⁴⁴. Przedwojenne i powojenne represje przeciwko Polakom w BSRR oraz ich masowy wyjazd do Polski przetrąciły kręgosłup polskości w tej republice radzieckiej. W takich warunkach radziecka polityka rusyfikacji Polaków, ich sowietyzacja i asymilacja okazała się dosyć efektywna. Pod koniec lat 80. XX wieku białoruskim Polakom groziła ostateczna utrata swojej tożsamości narodowej⁴⁵. Polacy, Białorusini i przedstawiciele innych narodowości zgodnie z realizowanym przez władze białoruskie planem Kremla powinni byli stać się częścią nowej wspólnoty historycznej – narodu radzieckiego.

Rozpoczęta w 1985 roku z inicjatywy generalnego sekretarza KC KPZR Michaiła Gorbaczowa pierestrojka dała białoruskim Polakom historyczną szansę na zachowanie swojej tożsamości narodowej. Powstałe wówczas polskie organizacje społeczne – Polskie Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo im. Adama Mickiewicza (1988) i Związek Polaków na Białorusi (1990) – jako przedstawiciele polskiej mniejszości narodowej prowadziły działalność społeczną zmierzającą do odrodzenia języka polskiego i kultury polskiej. Kierownictwo ZPB doskonale rozumiało, że rzeczywiste odrodzenie polskości w BSRR możliwe jest tylko w warunkach niezależnego, demokratycznego państwa białoruskiego⁴⁶.

44 Гісторык Ігар Кузняцоў налічыў 124 месцы масавых расстрэлаў ахвяр савецкіх рэпрэсій у Беларусі, „Наша ніва”, 19.01.2017; *Na Białorusi w latach 1917–1953 zamordowano 92,5 tysiąca Polaków*, <http://kresy24.pl/na-bialorusi-w-latach-1917-1953-zamordowano-92,5-tysiaca-polakow/> [dostęp: 19.01.2017].

45 Z. J. Winnicki, *Metody osłabiania poczucia świadomości narodowej. Uwagi o wpływie i skutkach zastosowania niektórych metod i środków depolonizacyjnych na obszarze Ziemi Białoruskich na polską świadomość narodową w drugiej połowie XX wieku i współcześnie*, „Magazyn Polski”, 2002, nr 3–4 (24–25), s. 24–31.

46 Zarząd Główny ZPB 24 lutego 1991 r. na swoim kolejnym posiedzeniu oficjalnie poparł działalność białoruskich sił patriotycznych dążących do budowy suwerennej Białorusi jako niezależnego państwa. T. Gawin, *O bycie Polakiem*, s. 12.

Białoruskie siły narodowo-patriotyczne wspierały inicjatywę polskiego odrodzenia, w tym również budowy i otwierania szkół polskich na Białorusi⁴⁷.

Niemniej jednak w stosunkach między ZPB a Białoruskim Frontem Ludowym pojawiały się tematy sporne i napięcia, wywołane wystąpieniami niektórych członków BFL, podających w wątpliwość istnienie Polaków na Białorusi⁴⁸.

Rozkwit polskiego odrodzenia narodowego przypadł na lata 1991–1994. W okresie parlamentarnej formy rządzenia Białorusią Polakom udało się rozwiązać wiele problemów dotyczących ich potrzeb narodowych, m.in. otrzymali zgodę na budowę dwu polskich szkół w Grodnie i jednej w Wołkowysku.

Wybór w 1994 roku Aleksandra Łukaszenki na prezydenta Republiki Białoruś znacznie spowolnił proces odrodzenia polskości, a niektóre inicjatywy całkowicie zostały zahamowane. Z trzech zaplanowanych szkół polskich z wielkimi kłopotami, pokonując liczne przeszkody czynione przez władze białoruskie, zbudowano i otwarto tylko dwie na koszt polskiego budżetu⁴⁹.

W celu zahamowania aktywnej działalności ZPB rząd białoruski w końcu lat 90. XX wieku opracował plan jego dezintegracji⁵⁰. Istota planu polegała na ograniczeniu działalności ZPB do organizowania imprez kulturalnych, osłabieniu jego wpływu na proces wprowadzania wykładania języka polskiego w państwowych placówkach oświatowych, niedopuszczeniu do budowania i otwierania szkół polskich oraz wycofania organizacji z życia społeczno-politycznego w kraju.

47 Jaskrawym przykładem popierania narodowych interesów Polaków w parlamencie białoruskim była działalność jednego z liderów Białoruskiego Frontu Ludowego, ludowego deputowanego BSRR (RB) Mikołaj Markiewicz. Więcej na ten temat zob.: „Głos znad Niemna”, 1995, nr 4 (142); T. Gawin, *O bycie Polakiem*, s. 13.

48 Więcej na ten temat w VII rozdziale niniejszej pracy.

49 Druga polska szkoła w Grodnie miała być zbudowana na koszt białoruskiego budżetu. Ta obietnica ówczesnego premiera rządu białoruskiego Wiaczesława Kiebicza, dana Zarządowi Głównemu ZPB w 1994 r. w Grodnie, nie została spełniona do dzisiaj.

50 Więcej na temat planu dezintegracji ZPB zob.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi 1988–2005. Historia działalności*, Białystok 2007, s. 265–277.

W 2005 roku władze białoruskie i służby specjalne z pomocą agencji wewnątrz ZPB zrealizowały plan dezintegracji związku⁵¹. Jednak władzom nie udało się całkowicie podporządkować sobie ZPB. Część członków tej organizacji nadal kontynuowała proces odrodzenia polskości na Białorusi⁵².

Strona polska niejednokrotnie (2005, 2008, 2010, 2016 i 2017) podejmowała próby rozwiązania wraz z władzami białoruskimi problemów ZPB i przywrócenia jego działalności do stanu sprzed 2005 roku, jednak jej wysiłki nie przyniosły oczekiwanych rezultatów⁵³.

Historiografia na temat polskiej mniejszości narodowej na Białorusi jest bardzo uboga. Przed 1990 rokiem praktycznie nie było żadnych publikacji jej poświęconych. Gruntowne prace badawcze zaczęły pojawiać się w Polsce na początku lat 90., natomiast znacznie później – bo w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku – na Białorusi i w innych krajach, z którymi związane są poszczególne okresy lub tematy dotyczące życia białoruskich Polaków⁵⁴.

Do chwili obecnej nie ma publikacji poświęconej Polakom na Białorusi w latach 1919–2017⁵⁵. Wyjątek stanowią prace historyków białoruskich

51 Listę członków ZPB, którzy poszli na współpracę z władzami białoruskimi i służbami specjalnymi podczas dezintegracji polskiej niezależnej organizacji zob. w: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności 1988–2005*, Białystok 2006, s. 187–192.

52 To, że organizacja nie została zniszczona przez władze i służby specjalne i do dzisiaj aktywnie pracuje na rzecz polskiego odrodzenia narodowego na Białorusi możliwe było dzięki pewności siebie i stanowczości przewodniczących, kolejno kierujących ZPB w następujących okresach: Andżeliki Borys (2005–2012), Andżeliki Orechwo (2012), Mieczysława Jaśkiewicza (2012–2016), Andżeliki Borys (od grudnia 2016), oraz pomocy państwa polskiego.

53 M. Maszkiewicz, *Repatriacja czy repatriotyzacja? Wybrane problemy polskich strategii politycznych wobec rodaków za wschodnią granicą (1986–1990)*, Wrocław 2017, ss. 412.

54 Więcej na temat publikacji naukowych, popularnonaukowych i prac publicystycznych w Polsce, Białorusi, Rosji, Ukrainie, Anglii, USA i Japonii w: T. Gawin, *O bycie Polakiem*, s. 13–19.

55 Wyjątek stanowi zespolona monografia pod redakcją naukową autora niniejszej pracy, wydana w 2017 r. przez Instytut Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego: *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017.

Witala Żuka⁵⁶, Ihara Puszki⁵⁷ i Tadeusza Gawina⁵⁸, którzy badali ten temat częściowo i w poszczególnych okresach (1921–1939, 1919–1990, 1944–1991).

Niniejsza praca zawiera analizę procesu sowietyzacji białoruskich Polaków⁵⁹, ich obudzenia/odrodzenia narodowego w okresie gorbaczowowskiej pieriestrojki i działalności ZPB w suwerennej Republice Białoruś, skierowanej na pokonywanie przeszkód stawianych przez władze białoruskie przeciwne polskiemu odrodzeniu narodowemu. Publikacja obejmuje lata 1919–2017.

Celem pracy jest przedstawienie form i metod wykorzystywanych przez centralne i lokalne organy władzy do eliminowania polskości na Białorusi w okresie radzieckim i wstrzymywania jej rozwoju przez obecne państwo białoruskie.

Najważniejsze wnioski wynikające z przeprowadzonych badań pozwalają na sformułowanie następujących tez:

1. BSRR w granicach całego ZSRR była jedyną graniczącą z Polską republiką, w której na przekór radzieckiemu prawodawstwu i międzynarodowym normom prawnym niszczone prawie wszystko, co mogło przypominać o istnieniu polskości.

2. Zapisaną w Konstytucji Republiki Białoruś i w innych aktach prawnych politykę narodowościową współczesne państwo białoruskie w odniesieniu do Polaków realizuje w trybie ograniczonym (wybiórczym). Jej fundamentem jest hamowanie rozwoju polskiego odrodzenia narodowego.

Oprócz tego przeanalizowany podczas badań materiał pozwala na skonkretyzowanie jeszcze paru ważnych wniosków:

Po pierwsze, krwawy terror w stosunku do mniejszości narodowych⁶⁰ w ZSRR (BSRR) w latach 1937–1938 mogłyby zostać zahamowany, a jego

56 В. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.)*, диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук, Минск 2008.

57 І. Пушкін, *Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска-палітычным і культурным жыцці (20-я гады XX ст.)*, Магілёў 2004; idem, *Удзел нацыянальных меншасцей у грамадска-палітычным жыцці савецкай Беларусі (1919–1990 гг.)*, Мінск 2010.

58 T. Gawin, *O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991*, Grodno – Białystok 2013, ss. 630.

59 Więcej na ten temat zob: T. Gawin, *O bycie Polakiem*, s. 376–406.

60 Autor ma na uwadze mniejszości narodowe, które miały swoje państwa narodowe za granicą: m.in. Polaków, Niemców, Litwinów, Łotyszy, Estończyków, Koreańczyków, Japończyków, mieszkających w tym czasie w ZSRR.

tragiczne następstwa zminimalizowane, gdyby na samym początku represji Watykan i państwa zachodnioeuropejskie (w pierwszej kolejności Polska i Niemcy) oraz wschodnie (Japonia i Korea) solidarnie i zdecydowanie potępiły go na arenie międzynarodowej⁶¹.

Po drugie, Polska Rzeczpospolita Ludowa (PRL), związana ze Związkiem Radzieckim politycznymi, gospodarczymi, naukowymi i kulturalnymi więzami oraz sojuszem wojskowym, mogła (gdyby tego chciała i przejawiała wolę polityczną) kardynalnie zmienić los Polaków w BSRR, których prześladowano i rusyfikowano. Śmierć Stalina w 1953 roku była ku temu najlepszą okazją⁶².

Po trzecie, białoruscy Polacy, którzy należeli do KPZR i zajmowali kierownicze stanowiska w strukturach politycznych i administracyjnych, nie angażowali się w działalność zmierzającą do powstrzymania dyskryminacji etnicznej Polaków w BSRR, nawet po zainicjowanej przez M. Gorbaczowa pieriestrojce. Przyczyną takiego postępowania był zwyczajny konformizm i brak wiary w ogłoszoną przez Moskwę i Mińsk politykę narodowościową, dającą równe prawa wszystkim narodom.

Po czwarte, w okresie pieriestrojki (1985–1991), do rozpadu ZSRR władze partyjne i administracyjne BSRR wbrew dyrektywom KC KPZR i swoim własnym⁶³ robiły wszystko, by nie dopuścić do polskiego odro-

61 Na początku lat 30. XX w. Polska wielokrotnie informowała Watykan o planowym i bezkompromisowym niszczeniu Kościoła katolickiego w ZSRR, w tym również w BSRR oraz o masowej fizycznej likwidacji księży i wiernych. Nadzieje Polski na podjęcie wspólnych wysiłków w celu powstrzymania władz radzieckich przez represjonowaniem katolików nie ziściły się, ponieważ Stolica Apostolska uważała tę kwestię za zjawisko tymczasowe, będące wynikiem walki rewolucyjnej w ZSRR. Zob.: Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), z. 322, sygn. 2821, k. 33–36.

62 Więcej na ten temat zob.: С. Н. Хрущёв, *Рождение сверхдержавы. Книга об отце*, Москва 2003, s. 151–166; *XX съезд КПСС и его исторические реальности*, под общей ред. В. Журавлёва, Москва 1991; *Materiały XX Zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, 14–25 lutego 1956 r. Referaty, wybór przemówień, uchwały i rezolucje*, Warszawa 1956.

63 Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь / Narodowe Archiwum Republiki Białoruś (dalej: NARB), f. 42, op. 7, d. 2630, k. 252–253. Więcej na ten temat zob.: T. Gawin, *Zwycięstwa i porażki*, Białystok 2003, s. 63–65.

dzenia narodowego w republice⁶⁴. Odrodzenie polskiego języka oraz polskiej oświaty i kultury w zachodnich obwodach BSRR postrzegano jako przygotowanie do przyłączenia tych ziem do Polski.

Po piąte, kardynalna zmiana sytuacji polskiej mniejszości narodowej w Republice Białoruś nie jest możliwa nie tylko w najbliższym czasie, ale i w dalszej perspektywie bez polepszenia dwustronnych stosunków polsko-białoruskich i zaangażowania białoruskich Polaków, pracujących w strukturach władzy politycznej i administracyjnej, w polskie odrodzenie narodowe oraz bez aktywnej działalności wszystkich bez wyjątku organizacji polskich.

Przy pisaniu niniejszej pracy wykorzystałem liczne materiały źródłowe z archiwów moskiewskich, w tym z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej (PAFR), Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (RPAHSP) oraz Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej (RPAHN). W Mińsku pracowałem nad materiałami źródłowymi zgromadzonymi w Narodowym Archiwum Republiki Białoruś (NARB) i Państwowym Archiwum Obwodu Mińskiego (PAOM); w Grodnie – w Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego (PAOSOG) i w Państwowym Archiwum Obwodu Grodzieńskiego (PAOG); w Brześciu – w Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego (PAOB), a w Baranowiczach – w Strefowym Archiwum Państwowym w m. Baranowicze (SAPB). Poszukiwałem materiałów źródłowych w Warszawie w Archiwum Akt Nowych (AAN). Bardzo pomocne przy pisaniu pracy okazały się archiwa Polskiego Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego im. Adama Mickiewicza, Związku Polaków na Białorusi i Polskiej Macierzy Szkolnej oraz prywatne archiwa polskich działaczy społecznych na Białorusi.

Nie wszystkie dokumenty przechowywane w archiwach państwowych w wyżej wymienionych miastach Rosji i Białorusi zostały mi udostępnione. Liczne dokumenty dotyczące tematu pracy nadal są utajnione. Nie

64 Российский государственный архив новейшей истории / Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Najnowszej (dalej: RPAHN), f. 5, op. 18, d. 60, k. 8–17: List anonimowy z Wilna, podpisany jako „sumienny” informator, do KC KPZR w sprawie dyskryminacji ludności polskiej z obwodu grodzieńskiego i mołodeczńskiego, bez daty, prawdopodobnie maj 1954 r. oraz reakcja w tej sprawie organów partyjnych BSRR i ZSRR. Notatki, pisma, telegramy (...) o pracy z miejscową ludnością w zachodnich obwodach BSRR, 01.1954 – 11.1956.

otrzymałem również zezwolenia na pracę ze źródłami w Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Obwodu Grodzieńskiego.

Ważnym źródłem przy pisaniu niniejszej pracy okazały się materiały publicystyczne okresu gorbaczowskiej pieriestrojki w prasie polskiej, litewskiej i białoruskiej oraz w wydawnictwach polskojęzycznych wychodzących na Litwie i Białorusi.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów podzielonych tematycznie na 28 podrozdziałów. Jej struktura zbudowana jest według wybranej świadomie zasady problemowo-chronologicznej. Pozwala to na przedstawienie zmieniających się warunków społeczno-politycznych życia Polaków w BSRR i Republice Białoruś.

W pierwszym rozdziale odzwierciedlona została struktura i rozmieszczenie Polaków w BSRR, scharakteryzowana polityka narodowościowa Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) [WKP(b)] i Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi [KP(b)B] oraz jej realizacja w latach 1921-1939 na terytorium BSRR w stosunku do Polaków. Przytoczone zostały następstwa wielkiego terroru w latach 1937-1938, będącego wynikiem tzw. operacji polskiej NKWD.

W drugim rozdziale ukazane zostały niejawne mechanizmy polityki Związku Radzieckiego i Niemiec hitlerowskich przed podpisaniem paktu Ribbentrop-Mołotow i wybuchem II wojny światowej, co doprowadziło do czwartego rozbioru Polski. Pokazano również następstwa zbrojnego zajęcia przez Armię Czerwoną wschodnich i północno-wschodnich terytoriów Polski dla miejscowej ludności. Odzwierciedlona została okupacyjna polityka sowiecka w stosunku do Polaków w Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941, ukazano przestępstwa rangi państwowej związane z deportacją Polaków, Białorusinów, Żydów i przedstawicieli innych narodów do północnych i północno-wschodnich obwodów ZSRR.

W rozdziale trzecim przeanalizowane zostały stosunki polsko-radzieckie w latach 1941-1944 oraz rola współpracujących z Kremlem komunistów polskich w zainstalowaniu reżimu komunistycznego w powojennej Polsce. Rozpatrzona została kwestia polska w polityce sowieckiego ruchu partyzanckiego na Białorusi i stosunki polsko-białoruskie na Zachodniej Białorusi w okresie okupacji niemieckiej.

W rozdziale czwartym odzwierciedlono sytuację Polaków w BSRR po ustanowieniu wschodniej granicy Polskiej w latach 1944-1956. Ukazane zostały wszystkie wdrażane w BSRR możliwe sposoby sowietyzacji.

Najważniejszym celem powojennej polityki Kremla i Mińska była unifikacja Zachodniej Białorusi z BSRR i ZSRR. Temu celowi miały służyć między innymi przesiedlenie Polaków do Polski (1944–1946), repatriacja (1955–1959), likwidacja polskiego podziemia antysowieckiego, kolektywizacja i ostra walka z Kościołem katolickim.

Rozdział piąty poświęcony jest procesom aktywnej sowietyzacji i rusyfikacji Polaków w latach 1956–1986. Celem polityki ówczesnych białoruskich władz komunistycznych była pełna i definitywna depolonizacja Białorusi. Szczególnie pilną uwagę zwracano na ateizację polskiej mniejszości narodowej i likwidację wszelkich form życia religijnego. Przyjmowanie Polaków na członków komunistycznej partii i wysuwanie najbardziej oddanych ideałom KPZR osób na odpowiedzialne stanowiska w aparacie partyjnym i w lokalnych organach władzy administracyjnej dla organizacji partyjnych w zachodnich obwodach BSRR stało się sprawą priorytetową.

Rozdział szósty opowiada o polskim odrodzeniu narodowym w okresie pieriestrojki w latach 1986–1991, o powstaniu i działalności polskich organizacji społecznych, ich walce o wykładanie języka polskiego w państwowych placówkach oświatowych, o zwrot wiernym wcześniej zamkniętych kościołów. Odzwierciedlono w nim stosunek władz centralnych (w Moskwie i Mińsku) i lokalnych oraz białoruskich organizacji opozycyjnych do Polaków na tle odrodzenia ich świadomości narodowej. Oprócz tego zwrócono uwagę na zmiany w prawie białoruskim dotyczącym spraw narodowych i ich wpływ na rozwój polskiego ruchu narodowego.

W tym rozdziale po raz pierwszy opublikowano wcześniej nieznane fakty z życia i działalności Polaków w BSRR, odszukane w zbiorach Archiwum Akt Nowych w Warszawie, RPAHSP, PAFR, RPAHN w Moskwie i NARB w Mińsku oraz w archiwach obwodu mińskiego, Grodna i Brześćcia.

W rozdziale siódmym dokonano analizy polityki władz białoruskich w stosunku do polskiej mniejszości narodowej w latach 1991–2017. Porównano politykę w okresie rządów parlamentarnych na Białorusi i w czasie autorytarnego reżimu Aleksandra Łukaszenki. Rozpatrzono stosunki między polską mniejszością narodową a białoruskimi organizacjami społecznymi i partiami politycznymi, wpływ stosunków między Polską i Bia-

łorusią na rozwój polskiego odrodzenia narodowego, analizie poddano także koncepcję narodu białoruskiego w ideologii państwowej.

Ważnym krokiem na drodze do odrodzenia narodowego na Białorusi było zapoczątkowanie transformacji ustrojowej w Polsce w 1989 roku. Nowa Polska i jej najwyższe władze – prezydenci, premierzy, demokratycznie wybrany Sejm i Senat – oraz lokalne organy władzy ustawodawczej i wykonawczej w latach 1989–2017 aktywnie wspierały działalność ZPB. Ich wsparcie nie pozwoliło (po dezintegracji ZPB w 2005 roku) na zahamowanie działalności tej części członków ZPB (przeważającej liczebnie), która sprzeciwiała się podporządkowaniu ZPB władzom białoruskim. I ta część działaczy nadal sprzeciwia się rozciągniętej w czasie depolonizacji Białorusi.

Pracę kończą wnioski, bibliografia, spis skrótów, indeks osobowy i geograficzny oraz streszczenia w języku rosyjskim i angielskim.

Niniejsza publikacja napisana została na podstawie faktów i materiałów zebranych w wyżej wymienionych archiwach, a także zawiera gruntownie przepracowaną i uzupełnioną wersję wydanej wcześniej przez Autora tej pracy książki *O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej* (Grodno – Białystok 2013).